

Jan Gancewski

Początki gospodarki folwarcznej w kompleksie zamkowym w Malborku i na terenie komturstwa malborskiego

Echa Przeszłości 14, 29-38

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan Gancewski

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

POCZĄTKI GOSPODARKI FOLWARCZNEJ W KOMPLEKSIE ZAMKOWYM W MALBORKU I NA TERENIE KOMTURSTWA MALBORSKIEGO

Folwarki jako ośrodki gospodarcze egzystowały przy kompleksach zamkowych od momentu powstawania zamków i później ich rozwoju przestrzennego, jak i rozwoju działalności pozamilitarnej, jako ośrodka produkcyjnego i zarazem gospodarczego. Były przy tym niezwykle istotne nie tylko dla życia i funkcjonowania załogi zamkowej (konwentu), ale także szerzej, dla okolicznej ludności pomocniczej, a również na terenie domeny, w komturstwie malborskim. Należy przy tym dodać, że folwark przyzamkowy jest z reguły ośrodkiem gospodarczym, który rozwijał się prawie równolegle pod względem czasowym do kompleksu zamkowego, natomiast folwarki domenalne powstawały i rozwijały się wtórnie na terenie domeny, po utworzeniu zrębów administracyjnych w omawianym komturstwie.

Informacje na ich temat pochodzą z różnego rodzaju źródeł, przede wszystkim natury ekonomicznej (rachunkowej), jak i protokołów oraz inwentarzy powizytacyjnych; występują także w źródłach typu narracyjnego, gdzie zostały zamieszczone informacje na temat ich powstania, założenia czy też początków istnienia. Podstawowe określenia, które pojawiają się w przypadku folwarków to: *Vorwerk* oraz *Hof*. To drugie określenie ma szersze znaczenie. Tym mianem określano zarówno dwory produkcyjne, czyli *de facto* folwarki, jak i dwory w pojęciu rezydencjonalnym. Nie można zgodzić się z twierdzeniem Hartmuta Boockmanna, że pojęcie *Vorwerk* jest pojęciem typowo pochodzącym ze źródła¹. Jest to tylko udowodnione dla protokołów

¹ H. Boockmann, *Die Vorwerke des Deutschen Ordens in Preußen. Die Grundherrschaft im späten Mittelalter*, „Vorträge und Forschungen”, hrsg. v. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, Bd. XXVII, Teil. I. *Grundherrschaft im späten Mittelalter*, hrsg. v. Hans Patze, Sigmaringen 1983, s. 555, passim.

powizytacyjnych, nie zaś dla źródeł typu przywileje nadawcze, gdzie – właśnie w drugiej połowie XV w. – na określenie folwarku jest używane słowo *Hof*. Określenie *Hof* znaczy w języku niemieckim zamknięte, oddzielne, chronione miejsce, należące do zamku, m.in. o charakterze produkcji rolniczej, z obiektami, które służyły prowadzeniu szeroko rozumianej produkcji rolniczej, najczęściej z oddzielnymi zabudowaniami, m.in. domem mieszkalnym dla zarządcy folwarcznego, a także służby folwarcznej oraz istniejącymi na jego terenie innymi ośrodkami gospodarczymi. Natomiast słowo *Vorwerk* oznacza część gospodarczą posiadłości ziemskiej, należąca również do dobra, ale także część zamku (kompleksu zamkowego)². Widać zatem, że określenia historyczne, używane w drugiej połowie XV w. i później niezupełnie przystają do znaczenia obu tych słów w źródłach. To co je wyraźnie różni, to występowanie określenia *Vorwerk* w stosunku do obiektów gospodarczych, znajdujących się w posiadłościach ziemskich.

Folwarki przyzamkowe, egzystujące w kompleksach gospodarczych (*Vorwerk beim Vorburg*) były często immanentną częścią założeń gospodarczo-architektonicznych, jakimi były m.in. zamki krzyżackie w Prusach. Zarówno folwarki (*Vorwerk*), jak i wszelkiego rodzaju dwory gospodarcze (*Wirtschaftshof*), niezależnie od swojego położenia, bądź to przy kompleksach zamkowych, bądź na obszarach domenalnych, należały do ośrodków gospodarczych w komturstwie malborskim o charakterze produkcyjno-magazynowo-przetwórczym.

Miały one różną wielkość, określaną przez przekazy źródłowe jako: *Großhof*, *Mittelhof*³ czy też *Kleinhof*⁴, oraz również swoisty typ czy też rodzaj, wskazujący na preferencje w hodowli danego gatunku zwierząt, co uwidaczniało się także w nazwie takich folwarków, szczególnie krzyżackich, np. *fyhehoeff*⁵, *viehhoffe*⁶, *carbenschoff*⁷, *stuthoff*⁸. A zatem istniały folwarki, w których hodowano wszystkie zwierzęta gospodarskie, bez jakiegokolwiek preferencji. Ich produkcja zarówno zwierzęca, jak i roślinna miała zabezpieczyć przede wszystkim byt osób, które były ich właścicielami, nadzorcami lub posiadaczami, a dopiero w drugim rzędzie sprostać oczekiwaniom zewnętrznym (handel i wymiana krajowa). Z drugiej strony były również takie ośrodki folwarczne, które specjalizowały się w hodowli konkretnego gatunku zwie-

² G. Wahrig, *Deutsches Wörterbuch mit einem Lexikon der deutschen Sprachlehre*, München 1991, s. 662, 1400.

³ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX Hauptkatalog, Ordens Folianten (dalej: OF) OF 169 c (Einnahme- und Ausgaberegister der Pflegeamte Lochstedt, angefangen Michaelis 1521), k. 2: *der Zinß vor mittelhoff: [...] zinß ist vor hab im mitelhoff. k. 42: Knecht im mittelhoff; OF 170 (Einnahme- und Ausgaberegister der Pflegers zu Lochstedt 1522), k. 40v: Gesantknecht im Mittelhoff.*

⁴ O tym w dalszej części niniejszego artykułu.

⁵ *Das große Ämterbuch des Deutschen Ordens* (dalej: GÄB), hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921, s. 149.

⁶ GÄB, s. 256.

⁷ GÄB, s. 43. Inwentarz z 1 marca 1440 r.

⁸ GÄB, s. 27.

rząt gospodarskich, np. koni lub bydła (stadniny koni różnej maści i przeznaczenia, zarówno pociągowe, zaprzęgowe, do pracy w lesie, przy orce lub pod wierzch, czy też hodowle wołów i krów). Działyły też folwarki z preferencyjną hodowlą bydła (np. krów mlecznych czy też bydła rogatego rzeźnego, lub też hodowle zarodowe). Świadczą o tym nazwy tych folwarków. Nie oznacza to oczywiście, że folwarki „specjalizujące się” w hodowli danego rodzaju zwierząt były samodzielnymi i osobnymi ośrodkami gospodarczymi. Występowanie przy tym węższych lub też specjalistycznych określeń na folwark typu *Viehhof* nie oznacza, że musi to być oddzielny ośrodek gospodarczy. Równie dobrze mogła to być część większego założenia folwarcznego lub w innych przypadkach tylko jeden z jego budynków gospodarczych, w którym hodowano tylko bydło (krowy) lub też inne zwierzęta.

Folwarki malborskie jako ośrodki gospodarki krzyżackiej oraz centra gromadzenia i przetwórstwa produktów pochodzenia rolniczego, miały możliwość powstania i późniejszego rozwoju szczególnie w tych rejonach kształtującego się jeszcze na przełomie XIII i XIV w. państwa zakonu krzyżackiego w Prusach, które były istotne dla tegoż państwa nie tylko pod względem gospodarczym, ale również administracyjnym lub też wojskowo-strategicznym. Jednym z takich terenów było niewątpliwie właśnie komturstwo malborskie, które w XIV w. (szczególnie po 1309 r.) spełniało ważną rolę aprowizacji centralnego ośrodka administracji krzyżackiej, jakim był zamek w Malborku i zamieszkujący tam konwent oraz wielki mistrz zakonu krzyżackiego z całym dworem. Jedną z pierwszych źródłowych wzmianek na temat występowania na omawianym terytorium folwarku przyzamkowego w Malborku⁹ zawiera zapis przeprowadzonej wizytacji urzędu folwarcznego w 1381 r., kiedy funkcję nadzorcy (*Viehamt*) folwarku zwierzęcego (lub tylko obory) (*Viehhof*) pełnił członek zakonu krzyżackiego Heinrich Stange. Wzmianka pochodzi z 6 stycznia 1381 r.¹⁰ Wkrótce dochodzi do zmiany na tym urzędzie i od 25 lipca 1381 r. pracami przyzamkowego folwarku malborskiego kierował Heinrich Ryman¹¹. Urząd ten sprawuje do początku 1383 r., kiedy to za zarządzanie tym urzędem staje się odpowiedzialny Vulprecht, który zastępuje na tym stanowisku Heinricha von Langenfelt¹². Swoją sprawował dość długo, gdyż dopiero w 1390 r. zostaje zastąpiony przez późniejszego wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego, Heinricha Kuchmeistera¹³. 1 maja 1396 r. Kuchmeister zostaje zmieniony na urzędzie przez Johana von Konigshain¹⁴. 1 listopada 1398 r. von Konigshain zostaje zastąpiony przez Cuncza Volkolta. 4 marca 1401 r. urząd nadzorcy folwarku przejął brat krzyżacki

⁹ Por. S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturenskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012, s. 217, przypisy: 454–456 oraz s. 218 i nn.

¹⁰ *Das Marienburger Ämterbuch* (dalej: MÄB), wyd. W. Ziesemer, Danzig 1916, s. 110.

¹¹ MÄB, s. 110.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem, s. 111.

Ulrich Jonsdorffer, wcześniejszy wójt folwarku w *Lesewicz*¹⁵. Najprawdopodobniej 28 października 1407 r. urzędem tym zarządzał już niejaki brat Ulrich niekoniecznie ten sam co w 1401 r. Nie mamy jednak potwierdzenia zmiany nadzorca (*Viehmeister*) folwarcznego na tym stanowisku w omawianym roku¹⁶.

O istnieniu i funkcjonowaniu folwarków na terytorium domeny (komturstwa) malborskiej źródła informują nas w podobnym czasie, co o istnieniu folwarku na terenie kompleksu zamkowego. Pierwszą informacją o istnieniu folwarków na terenie domeny malborskiej jest najprawdopodobniej wzmianka z 2 lutego 1321 r.¹⁷ Natomiast po raz pierwszy o folwarkach, rozmieszczonych i działających na terenie komturstwa malborskiego dowiadujemy się z informacji zamieszczonej w Malborskiej Księdze Urzędniczej zakonu krzyżackiego w inwentarzu z 6 marca 1389 r.. Wówczas jedna ze wzmianek w inwentarzu została zatytułowana: *Item in den hofen obiral und in dem huse*. Zatem ten zapis dotyczył wszystkich folwarków w komturstwie oraz folwarku przyzamkowego¹⁸. Informacja ta pochodzi z inwentarza powizytacyjnego, a dotyczy wizytacji przeprowadzonej na zamku w Sztumie 11 stycznia 1394 r.¹⁹ Wówczas na urząd wójta sztumskiego zostaje powołany Conrad von Beldersheim. W tym czasie pojawia się zarządca folwarczny²⁰ w miejscowościach: *Newengute, Wargles, Wusicz, Lasen (Lasin)*²¹. W związku z tym, że są to informacje pochodzące z inwentarza wójtostwa sztumskiego, należy przypuszczać, że ów zarządca czy też zarządcy byli w jakiś sposób podporządkowani w kwestii administracyjnej decyzjom wójta, urzędującego w Sztumie²². Dokładnie dekadę później, czyli 6 marca 1404 r. zamieszczono informacje na temat folwarków w *Canctiken* oraz we wspomnianych już *Newengute, Wargles, Wusicz i Lasen*)²³. Następne wzmianki, aż do początków lat czterdziestych XV w., są już sporządzone po zakończeniu Wielkiej Wojny z Polską. W inwentarzu z 20 czerwca 1419 r. pojawia się kolejny folwark domenalny z terenu komturstwa malborskiego, a mianowicie w *Thorechtenhof*²⁴, a w 1440 r. folwark w *Nicklasdorff*²⁵. W tym czasie pracą tychże folwarków zarządza z pewnością wójt sztumski, gdyż pojawia się na ten temat wyraźny zapis w inwentarzu²⁶.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem, s. 111, 112.

¹⁷ Folwark w Laskach. Opis ustalonej datacji w dalszej części niniejszego artykułu. Zob. zestawienie folwarków.

¹⁸ MAB, s. 11.

¹⁹ Ibidem, s. 13.

²⁰ „Lub również zarządcy folwarcznego”.

²¹ MAB, s. 13.

²² Ibidem.

²³ Ibidem, s. 13–14.

²⁴ Ibidem, s. 15.

²⁵ Ibidem, s. 24: *Der hoff Nicklasdorff*.

²⁶ Ibidem, s. 20: *In der jorzcall unsirs herren tusund vierhundert und im 40ten iare do wart bruder Wilhelm von Weissen voyth czum Sthume am Freitag vor Barnabe apostoli das ampt czum Sthume dirlossen und hot die nochgeschreben getreide, fye in allen hoffen und nemlich all gerete uffim huwsze und in allen hoffen in deser nochgeschreben weyse gelassen.*

Ważne informacje na temat folwarków domenalnych w komturstwie malborskim pochodzą również z inwentarzy innych urzędów, jak np. wójtowskiego, czy też urzędu leśnego oraz urzędu rybackiego, na którego terytorium był umiejscowiony folwark. Tak było z gospodarstwem rybackim w Szkarprawie i urzędem leśnym w Benowie oraz wójtostwa w Grabinach²⁷. Na obszarach krzyżackich jednostek administracyjnych, należących do komturstwa malborskiego występowały również oddzielnie folwarki. W przypadku wójtostwa w Grabinach były to przede wszystkim folwarki w *Wusicz* oraz *Niclosdorff*²⁸.

Tabela 1

Powstanie i rozwój folwarków na terenie komturstwa malborskiego w XIV i XV w.

Nazwa folwarku (ze źródła)	Nazwa współczesna miejscowości	Zapis źródłowy/ /chronologia powstania obiektu
(Valentinshof?)	Kominki	Inwentarz z AGAD wymienia również folwark nieobecny w źródłach krzyżackich. Należy przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że zatem istniał on również w czasach krzyżackich. Dane pochodzą jednak z 1707 roku ²⁹
Benhoff	Benowo	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 1376 r., ze spisu w urzędzie leśnym, gdy jego zarządcą (leśniczym) był brat krzyżacki Michel. Wzmianki dotyczą lat 1376–1442.
Caldehoff ³⁰ , Kaldenhofe, Kalthof	Kałdowo ³¹	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 1378 r. i jest w niej mowa o składowanym w tym folwarku zbożu: In dem Kaldenhove. Natomiast następna wzmianka pochodzi z 4 marca 1401 r., ze spisu w urzędzie głównego oborniczego (Viehamt), którym był wówczas prokurator lasowicki Ulrich Jonsdorffer ³² . Wzmianki dotyczą lat 1401–1436.

²⁷ MAB, s. 25.

²⁸ Ibidem, s. 22.

²⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), sygn.: 711-690-10/ 257, k. 43, 44. Pomiędzy folwarkami, które były znane z okresu krzyżackiego inwentarz wymienia również folwark nieobecny w źródłach krzyżackich. Należy przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że zatem istniał on również w czasach krzyżackich. Dane te pochodzą z 1707 r.; *Lustracja województwa malborskiego i chełmińskiego 1565*, Gdańsk 1961, s. 67–68; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej* (dalej: ZDEM), s. 46; *Z staradawna za Krzyżowników założony na rolach gruntu dobrego, które są pomierzone. Przy tem folwarku ogrodników 6 w chałupach mieszkających, którym chałup poprawują za pieniądze skarhowe. Ma każdy z nich rolę po morgu za tern ogrodem gdzie siedzi. Za pieniądze robią, którem płacą, jako inszem od wymotoku ćwierćnie jedenastą zboża pospolitego biorą. A żony ich w lecie pomagają około plewidła darmo. którem dawają jeść i pić z dworu*. Zapis powyższy jasno świadczy, że folwark mógł już powstać w czasach krzyżackich.

³⁰ Jego działalność jest obserwowana również w czasach pokrzyżackich, stanowiąc pośrednio dowód wcześniejszego istnienia: Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Akta Ekonomii Malborskiej, 1510–1766, sygn.: 711-690-10/ 201, k. 61, 223, 228; sygn. 235, k. 37; sygn. 257, k. 55; *Lustracja województwa malborskiego i chełmińskiego 1565*, Gdańsk 1961, s. 59, 68–70.

³¹ ZDEM, t. II, wyd. W. Hejnosz, J. Gronowski, Fontes TNT, t. 48, Toruń 1960, s. 47; W. Długokęcki, *Zaginione dwory krzyżackie w okolicach Malborka. Uwagi do badań nad osadnictwem Żuław Wielkich w średniowieczu* (dalej: *Zaginione dwory*), w: *Krzyżowcy, kronikarze, dyplomaci*, pod red. B. Śliwińskiego, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza, nr 4, Gdańsk-Koszalin 1997, s. 32 i nn.

³² MAB, s. 111. Folwark najprawdopodobniej istniał już dużo wcześniej, w czasie budowy kładki (przeprawy) z zamku na przeciwnym brzegu Nogatu. Właśnie dokładnie tam został usytu-

Canctiken ³³	Kątki	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 6 marca 1404 r. ze spisu w wójtostwie sztumskim. Wzmianka z 1404 r.
Gorken	Górki ³⁴	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 6 stycznia 1381 r., ze spisu ze stanu posiadania na urządzie mistrza koniuszego (Pferdemarschall). Wówczas pojawia się zapis o: Im hove czum Gorgke ³⁵ . Wzmianki dotyczą lat 1381–1447.
Grebin	Grabiny	Pierwsza wzmianka na temat miejscowości (i folwarku?) pochodzi z dokumentu wydanego 6 maja 1343 r. ³⁶ Następne pochodzą m.in. z inwentarza z 6 stycznia 1381 r., ze spisu w wójtostwie grebińskim. Wzmianki dotyczą lat 1381–1447.
Knypabe (Knyphoffe)	Kukułka/ /Knipawa	Widoczne dowodnie w 1389 r. oraz później jako folwark rybickiego malborskiego od 1414 r. ³⁷
Landaw	Lędowo	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 13 grudnia 1393 r., ze spisu w wójtostwie grabińskim ³⁸ . Wzmianka dotyczy tylko 1393 r.
Lasin (hoff), Laszaw, Lasen	Lasy	Pierwsza wzmianka na temat folwarku w inwentarzu pochodzi z 1392 r., ze spisu w wójtostwie sztumskim. Wzmianki dotyczą lat 1392–1447.
Lesewicz ³⁹	Lasowice ⁴⁰	Pierwsza wzmianka na temat folwarku pochodzi z 29 listopada 1343 r. ⁴¹ Następne m.in. w inwentarzu z 6 stycznia 1381 r., ze spisu w miejscowym prokuratorstwie. Wzmianki dotyczą lat 1381–1440.

owane przez Krzyżaków folwark w Kałdowie, być może w czasie, kiedy wielkim mistrzem był Ditrich von Altenburg, czyli przed 1341 r. Jest to jednak mało prawdopodobne, por. B. Schmid, *Das Ordenshof Kalthof*, Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins, Bd. 35, 1936, s. 64 inn.

³³ Jego działalność jest odnotowana również w czasach pokrzyżackich, stanowiąc pośrednio dowód wcześniejszego istnienia: AGAD, Akta Ekonomii Malborskiej, 1510–1766, sygn.: 711-690-10/ 201, k. 70.

³⁴ *Lustracja województwa malborskiego i chełmińskiego 1565*, Gdańsk 1961, s. 65–66, folwark ten we wczesnych czasach pokrzyżackich był znany przede wszystkim z uprawy: żyta, pszenicy, jęczmienia, owsa oraz grochu. Z należących do niego łąk regularnie zbierano trawę na siano i przechowywano w stodołach folwarcznych.

³⁵ MAB, s. 97.

³⁶ *Preussisches Urkundenbuch*, hrsg. v. R. Philippi, A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen, K. Conrad, Königsberg – Marburg/Lahn, 1882–1986, (dalej: Pr. UB), Bd. III/ 2, Nr 557, s. 430–432. Dokument ów został wystawiony przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Ludolfa Königa we wskazanym czasie dla Heinricha von Wernersdorf i dotyczył dzierżawy wsi Stabilewo. W owym dokumencie spotykamy zapisy: *Datum et actum in curia nostra Grebin* oraz *advocatus in Grebin*, z pewnością chodzi więc o Grabiny. Druga wzmianka potwierdza natomiast istnienie w Grabinach urzędu wójtowskiego i ówczesnego wójta: *Hinricus de Cansburne*. Nie mam natomiast wzmianki na temat istnienia czy też nie folwarku w owej miejscowości.

³⁷ OF 161, 181 a; *Księga rachunkowa urzędów rybickich komturstw malborskiego i dzierzgońskiego 1440–1445*, wyd. Z. H. Nowak i J. Tandecki, Fontes TNT 82, Toruń 1997, s. VII–IX (szczególnie mapka na s. IX). Urząd rybickiego w Kukułce-Knypabe nad jeziorem Drużno został wyłączony – w wyniku przeprowadzonej reformy administracyjnej – terytorialnie z komturstwa dzierzgońskiego w 1414 r i włączony do znajdującego się po sąsiedzku komturstwa malborskiego. Stąd też folwark rybickiego jest po tym roku zaliczany do domenalnych folwarków komturstwa malborskiego.

³⁸ MAB, s. 27.

³⁹ AGAD, sygn.: 711-690-10/ 238, k. 19.

⁴⁰ W. Długokęcki, *Zaginione dwory*, s. 28.

Leske ⁴²	Laski ⁴³	Pierwsza znana wzmianka na temat tej miejscowości pochodzi z 2 lutego 1321 r. ⁴⁴ , późniejsze 29 listopada 1343 r. ⁴⁵ , a następne, m.in. z inwentarza z 1377 r. – ze spisu w wójtostwie laskińskim – mówią już o folwarku. Wzmianki dotyczą lat 1377 ⁴⁶ –1444.
Wargels	Barlewice	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 1 października 1391 r., ze spisu w wójtostwie sztumskim. Wzmianki dotyczą lat 1391–1447.
Warnaw	Kościeleczyki? (Warnowo) ⁴⁷	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 1388 r. ze spisu w prokuratorstwie lasowickim. Prace folwarku nadzorował wówczas komtur zamkowy w Malborku Heinrich Hareder ⁴⁸ . Wzmianki dotyczą lat 1388–1436.
Markenshof (Merkelhof)	Markusy	Założony około 1360 r. Z pewnością już istniał w 1363 r., kiedy to prokuratorem był niejaki Walrabe ⁴⁹ .

⁴¹ Pr. UB, Bd. III/ 2, Nr 621, s. 508. Dokument ów został wystawiony przez wielkiego mistrza Ludolfa Königa dla mieszkańców Żuław Wielkiej, którym potwierdzał możliwość bezpłatnego korzystania z przeprawy mostowej na Nogacie. Oprócz tego zapewniał im także prawo do prowadzenia pasiek. Widnieje w nim zapis o następującej treści: [...] *zcu unsern hove Monthau, Letzke, Lesewitz, hernochemols aufgeben zcu acker von denselbigen guttern*[...].

⁴² Jego działalność jest odnotowana również w czasach pokrzyżackich, stanowiąc pośrednio dowód wcześniejszego istnienia: AGAD, Akta Ekonomii Malborskiej, 1510–1766, sygn.: 711-690-10/ 201, k. 74; sygn. 235, k. 37; AGAD, sygn. 238, k. 21; sygn. 257, k. 33: zachował się inwentarz sprzętów folwarcznych z czasów polskich, który jest dobrym uzupełnieniem inwentarzy krzyżackich. Może on stanowić ewentualne uzupełnienie wiadomości na temat wcześniejszej struktury gospodarczej owego folwarku. Tak więc zachowały się: uzdy i rzędy końskie, pługi. Może to wskazywać na nastawienie działalności folwarku na uprawę zboża oraz hodowlę koni; *Lustracja województwa malborskiego i chełmińskiego 1565*, Gdańsk 1961, s. 63–65.

⁴³ ŻDEM, s. 45: przy folwarku była karczma, która zapewne korzystała z produktów spożywczych wytwarzanych przez ten folwark; W. Długokęcki, *Zaginione dwory*, s. 25.

⁴⁴ Pr. UB, Bd. II, Nr 315, s. 232. Wtedy to został wymieniony na liście świadków dokumentu lokacyjnego dla wsi Tannsee (Świerki), wystawionego przez wielkiego komtura Wernera von Orseln, wójt Wielkiej Żuław niejaki brat Gunther, wójt Żuław: *und bruder Gunther voith unsert werders*. Skąd zatem wiadomo, że jest to wzmianka dotycząca folwarku w Laskach? Ponad dwa lata później ten sam wójt został wymieniony – tym razem jako świadek – w dokumencie lokacyjnym dla wsi Alt Münsterberg (Stara Kościelnica) już jako wójt z Lasek: *bruder Gunther voith vom Leske*. Nie ma zatem wątpliwości, że „poprzedni” brat Gunther też piastował urząd w Laskach: Pr. UB, Bd. II, Nr 407 s. 296. Później jeszcze wielokrotnie, np. 25.01.1341 r. w przywileju dzierżawnym wielkiego mistrza Dietrycha von Altenburg dla Johanna von Sevelt, jest wzmiankowany folwark w Laskach: Pr. UB III/ 1, nr 352, s. 246: *in Lesk curia nostra*. Z 1347 r. pochodzi natomiast wzmianka o biciu monet w Laskach: *ist ein dorff gewesen bey Neuteich am fluss Svanta, woselbst der hohe meister eine muntze schlagen liesz*, w: *Peter Himmelreichs Chronik*, hrsg. v. M. Töppen, Leipzig 1881, s. 8.

⁴⁵ Pr. UB, Bd. III/ 2, Nr 621, s. 508.

⁴⁶ MÄB, s. 40; Urząd wójtowski w Laskach musiał istnieć już wcześniej, gdyż w tym roku (1377) doszło do zmiany wójtów krzyżackich na tym urzędzie. Nie wiadomo, czy folwark istniał również wcześniej i w tych samych latach. Przypuszczalnie istniał jednak wcześniej, niż przed 1377 r., ale od kiedy dokładnie, nie wiadomo.

⁴⁷ W. Długokęcki, *Zaginione dwory*, s. 28.

⁴⁸ MÄB, s. 84.

⁴⁹ A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Fischau (Komturei Christburg) im Mittelalter* (dalej: *Die Siedlungen*), Mitteilungen des Copernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, H. 44, Thorn 1936, s. 96.

Montaw ⁵⁰	Mątowy Małe ⁵¹	Pierwsza wzmianka na temat folwarku pochodzi z 8 sierpnia 1321 r. ⁵² , a później z 29 listopada 1343 r. ⁵³ Następne m.in. w inwentarzu z 20 czerwca 1377 r., ze spisu w prokuratorstwie mątowskim ⁵⁴ . Liczne wzmianki z lat 1377–1447.
Meselancz	Międzyżęz	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 1 stycznia 1394 r., ze spisu w miejscowym prokuratorstwie ⁵⁵ . Wzmianki dotyczą lat 1394–1447.
Nicloszдорff, Nicklasdorff	Mikołajki Pomorskie	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 1440 r., ze spisu w wójtostwie sztumskim ⁵⁶ . Wzmianki dotyczą lat 1440–1447.
Nuwenhoffe ⁵⁷	Nowy Dwór	Jedna z pierwszych wzmianek w inwentarzu na jego temat pochodzi z 6 marca 1404 r. ⁵⁸
Sendhof (Neuhof)	Piaski ⁵⁹	Wzmianka o jego istnieniu pojawia się w dokumencie lokacyjnym w dniu 12 marca 1398 r., później 8 kwietnia 1414 r., w innym dokumencie lokacyjnym ⁶⁰ .
Rehe(n)hoffe	Ryjewo ⁶¹	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 24 lipca 1387 r., ze spisu w urzędzie leśniczym (Waldamt) w Benowie ⁶² . Wzmianki dotyczą lat 1387–1394.
Thorechen-hofe ⁶³	Szaleniec ⁶⁴	Pierwsza wzmianka na temat tego folwarku pochodzi z 1399 r. ⁶⁵ . Następna wzmianka w inwentarzu pochodzi z 20 czerwca 1419 r., ze spisu w wójtostwie sztumskim ⁶⁶ .

⁵⁰ Jego działalność jest odnotowana również w czasach pokrzyżackich, stanowiąc pośrednio dowód wcześniejszego istnienia: AGAD, Akta Ekonomii Malborskiej, 1510–1766, sygn.: 711-690-10/ 201, k. 72–74; sygn. 235, k. 36; sygn. 257, k. 9; na terenie folwarku w czasach polskich istniał dobrze prosperujący browar. Być może działał on również w czasach krzyżackich; *Lustracja województwa malborskiego i chełmińskiego 1565*, Gdańsk 1961, s. 59.

⁵¹ ŻDEM s. 44: Folwark ten położony bardzo blisko zamku malborskiego, nieopodal lasu dębowego mógł również w czasach krzyżackich pozyskiwać miód z barci.

⁵² Pr. UB, Bd. II, Nr 359, s. 266, w związku z wydaniem dokumentu lokacyjnego dla wsi Mielenz (Miłoradz) przez wielkiego komtura Wernera von Orseln, gdzie widnieje zapis: *steende czwisschen der weszen unsers hofes Montow*.

⁵³ Pr. UB, Bd. III/ 2, Nr 621, s. 508.

⁵⁴ MAB, s. 73.

⁵⁵ Ibidem, s. 63.

⁵⁶ Ibidem, s. 22: *Dis nochgeschreiben fye findet man in hoffe czu Nicloszдорff*.

⁵⁷ Jego działalność jest odnotowana również w czasach pokrzyżackich, stanowiąc pośrednio dowód wcześniejszego istnienia: AGAD, Akta Ekonomii Malborskiej, 1510–1766, sygn.: 711-690-10/ 201, k. 66.

⁵⁸ MAB, s. 14.

⁵⁹ AGAD, sygn.: 711-690-10/ 257, k. 65, 66. Wśród folwarków, które były znane z okresu krzyżackiego, inwentarz wymienia również folwark nieobecny w źródłach krzyżackich. Należy przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że zatem istniał on również w czasach krzyżackich. Dane pochodzą z 1707 r.; *Lustracja województwa malborskiego i chełmińskiego 1565*, Gdańsk 1961, s. 59, 70–71; ŻDEM, s. 48: mówi, że: *został zbudowany przy zamku*. Trudno na tej podstawie wnioskować jego czas założenia.

⁶⁰ A. Semrau, *Die Siedlungen*, s. 101. Wtedy jeszcze należał do komturstwa grudziądzkiego.

⁶¹ ŻDEM, s. 50.

⁶² MAB, s. 61.

⁶³ Jego działalność jest odnotowana również w czasach pokrzyżackich, stanowiąc pośrednio dowód wcześniejszego istnienia: AGAD, Akta Ekonomii Malborskiej, 1510–1766, sygn.: 711-690-10/ 201, k. 71, 229, 250; sygn. 257, k. 90, 91; W. Długokęcki, *Zaginione dwory*, s. 29.

Scharffaw, Scharfau	Szkarpawa	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 1 sierpnia 1387 r., ze spisu miejscowego rybickiego ⁶⁷ . Wzmianki dotyczą lat 1387–1436.
Stuhm	Sztum	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 2 listopada 1381 r., ze spisu w tymże wójtostwie sztumskim ⁶⁸ . Pozostałe wzmianki na jego temat pochodzą z lat 1381–1394.
Stutthof, (Rotenhuwsze uff der Neryge)	Sztutowo	Pierwsza i jedyna wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 2 listopada 1422 r., ze spisu rybickiego szkarpańskiego ⁶⁹ .
Wosicz, Wuschycz	Uśnice	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 1391 r. Wzmianki dotyczą lat 1391–1447.
Dorrenfelde (Ein Feld vorm Tor?)	(Pole przed bramą, zamkiem?)	Pierwsza wzmianka w inwentarzu na temat folwarku pochodzi z 17 lutego 1401 r., ze spisu na urządzie szpitalnika malborskiego ⁷⁰ . Wzmianki dotyczą lat 1401–1420.

Źródło: MÄB; A. Chęć, *Folwarki krzyżackie na terenie komturstwa malborskiego w świetle źródeł archeologicznych i historycznych, próba lokalizacji*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, pod red. K. Grażawskiego, Wrocław-Brodnica 2003, s. 327–334.

* * *

Folwarki na terenie komturstwa malborskiego (początkowo – w nielicznych przypadkach – również dzierzgońskiego) rozwijały się zatem tuż po wytworzeniu administracji krzyżackiej na opisywanym obszarze: komturstwa, a później wójtostw, prokuratorstw i innych mniejszych jednostek administracji, związanych przede wszystkim z gospodarką, takich jak urzędy leśne czy też urząd rybickiego. Można tu zauważyć również pewną prawidłowość, niespotykaną na szerszą skalę poza opisywanymi ziemiami zakonu krzyżackiego. Otóż folwarki domenalne tegoż komturstwa były najczęściej usytuowane w siedzibach wójtów lub też prokuratorów i innych urzędników krzyżackich. Były zatem nie tylko ośrodkami gospodarczymi, ale również, a może przede wszystkim – na początku swojej egzystencji – ośrodkami lokalnej administracji krzyżackiej. W innych regionach państwa zakonu krzyżackiego, najczęściej bez względu na okres – były po prostu folwarkami domenalnymi, na których czele stał zarządca folwarczny.

⁶⁴ AGAD, sygn.: 711-690-10/ 271, k. 15; *Lustracja województwa malborskiego i chełmińskiego 1565*, Gdańsk 1961, s. 71–73; ŻDEM, s. 49.

⁶⁵ A. Semrau, *Die Siedlungen*, s. 140.

⁶⁶ MÄB, s. 15–16.

⁶⁷ Ibidem, s. 54. Pomimo, że inwentarz nie zawiera określenia „hoff“, to jednak miejscowa hodowla wskazuje na istnienie folwarku, np. duża liczba występujących tam w tym roku owiec.

⁶⁸ Ibidem, s. 10. Pomimo iż dopiero w 1391 r. istnieje dowód w zapsiuie o istnieniu tam folwarku, jako *vor dem huse*, czyli jako przyzamkowy dla kompleksu zamkowego w Malborku, to jednak liczba hodowanych tam zwierząt wskazuje na występowanie w Sztumie folwarku już wcześniej.

⁶⁹ MÄB, s. 58.

⁷⁰ Ibidem, s. 117.

Trzeba zwrócić uwagę jeszcze na jeden problem. Czy wskazane występowanie nazwy danej miejscowości w źródłach musi się wiązać z występowaniem na tym terenie lub w danym miejscu (miejscowości) folwarku domenalnego? Otóż niekoniecznie. Taki przypadek wystąpił w związku ze wzmiankami na temat Grabin oraz Lasek. Najpierw w źródłach pojawiły się wzmianki na temat miejscowości i administratorów krzyżackich, później natomiast (z reguły kilka lub kilkanaście lat potem) również na temat folwarku lub miejscowości, w których były folwarki krzyżackie (np.: *unsere hove*). Z drugiej strony warto zauważyć, że struktura gospodarcza musiała być tworzona w miarę szybko i prawie równoległe do struktur administracyjnych z prostego powodu, a mianowicie konieczności zapewnienia aprowizacji rozwijającej się strukturze państwowo-terytorialnej zakonu krzyżackiego. Zatem niewystępowanie nazwy *hof* (*hove*) nie przesądza, że taki już nie powstał; być może nie było tylko na ten temat stosownej wzmianki w danym zapisie źródłowym. Jest to jak najbardziej możliwe, tym bardziej że pierwsze dokumenty, jakie spotkamy na temat tych miejscowości, to najczęściej listy świadków w dokumentach lokacyjnych, gdzie najważniejszą informacją była wzmianka o osobie świadka czynności notarialno-prawnej i jego funkcji w zakonie, później nazwa miejscowości, a na końcu ewentualnie bliższe określenie i charakter (rola w strukturze) danej miejscowości w komturstwie malborskim, z której pochodził dany urzędnik krzyżacki.

SUMMARY

Manor farms (*folwarks*) in the Teutonic Kommende of Malbork (initially, also a small number of farms in the Teutonic Kommende of Dzierżoń from a subsequently annexed territory) developed after the establishment of Teutonic administration units in the discussed area: Teutonic Kommende, and later Vogtei, Procuratoria and smaller administrative units responsible for economic affairs, including forestry and fisheries offices. A characteristic feature of the Teutonic Kommende of Malbork, which was generally not encountered in other Teutonic lands, was that most demesne farms were situated in the headquarters of Vogt, Procurator and other Teutonic officers. They were important economic hubs which generated revenues not only for the Malbork Kommende, as well as centers of local Teutonic administration, in particular in the initial period of their existence.